

O tworzeniu republik parlamentarnych na Zakaukaziu po Wielkiej Wojnie. Wybranych uwag kilka

*Some remarks on the formation of parliamentary republics in the
South Caucasus after the Great War.
Selected comments a few*

Streszczenie: W Rosji po abdykacji cara (15/2 marca 1917) na Zakaukaziu (na Kaukazie Południowym) samorzutnie utworzono rady narodowe: azerbejdżańską, armeńską i gruzińską. W grudniu 1917 r. rząd bolszewicki w Piotrogradzie mianował swojego Nadzwyczajnego Komisarza do spraw Kaukazu. Politycy wszystkich trzech narodów Zakaukazja powołali (28/15 listopada 1917) Komisarjat Zakaukaski. Ten pod koniec stycznia 1918 r. zwołał Sejm Zakaukaski. 22 kwietnia 1918 r. Sejm Zakaukaski proklamował powstanie niepodległej Zakaukaskiej Demokratycznej Federacyjnej Republiki. Ta jednak rozpadła się w ciągu pięciu tygodni. Każdy z trzech narodów próbował budować własne struktury państwowe. 26 maja 1918 r. Rada Narodowa Gruzji uchwaliła *Akt Niepodległości Gruzji*. W dwa dni później (28 maja 1918) niepodległość ogłosiły również Rady Narodowe Azerbejdżanu oraz Armenii. Armia Czerwona stale szła na południe. Najpierw uderzyła na Azerbejdżan i 29 kwietnia 1920 r. proklamowano utworzenie Azerbejdżańskiej Republiki Radzieckiej. Z Azerbejdżanu bolszewicy zaatakowali Armenię i podbili ją. Z Armenii uderzyli na Gruzję. 21 lutego 1921 r. Zgromadzenie Konstytucyjne Gruzji jednomyślnie uchwaliło konstytucję. 18 marca 1921 r. Gruzja padła. To był koniec niezawisłego kraju na Kaukazie i Zakaukaziu na okres siedemdziesięciu lat.

Słowa kluczowe: Rosja w I wojnie światowej, narody Zakaukazja, bolszewicy.

Abstract: In Russia, after the Tsar's abdication (15/2 March 1917) Azerbaijani, Armenian and Georgian national councils were spontaneously established in the Southern Caucasus. In December 1917 the Bolshevik government in Petrograd appointed its Extraordinary Commissioner for the Caucasus. Politicians of all three nations of the Caucasus appointed the Caucasus Commissariat (28/15 November 1917). At the end of January 1918, Seym of the Caucasus was convened by the Caucasus Commissariat. On 22 April 1918 the South Caucasus Seym proclaimed the creation of an independent South Caucasian Democratic Federal Republic. However, this one broke up within five weeks. Each of the three nations tried to build their own state structures. On 26 May 1918 the National Council of Georgia passed the Act of Independence of Georgia. Two days later (28 May 1918), independence was also declared by the National Councils of Azerbaijan and Armenia. The Red Army was constantly moving south. It first hit Azerbaijan and on 29 April 1920 the creation of the Azerbaijani Soviet Republic was proclaimed. From Azerbaijan, the Bolsheviks attacked and conquered Armenia. From Armenia, they attacked Georgia. On 21 February 1921 the Constitutional Assembly of Georgia passed the constitution unanimously. On

18 March 1921 Georgia surrendered. This was the end of an independent country in the Caucasus and the South Caucasus for seventy years.

Keywords: Russia in World War I, nations of the Caucasus, Bolsheviks.

1. Zakaukazie w Wielkiej Wojnie i rewolucji

Od sierpnia 1915 r. Frontem Kaukaskim ze strony Imperium Rosyjskiego dowodził i jednocześnie namiestnikiem Kaukazu mianowany został Mikołaj Mikołajewicz¹, zwolniony wówczas ze stanowiska naczelnego wodza armii rosyjskich po klęskach wojsk carskich w Europie. W przeciwieństwie do centralnego frontu europejskiego, na Zakaukaziu wojska rosyjskie odnosiły sukcesy, które były głównie spowodowane skrajną nieudolnością dowodzenia wojskami osmańskimi, gdzie wszelkie rekordy indolencji pobił Enver Pasza², doprowadzając do zguby stutysięczną armię turecką³.

¹ Mikołaj Mikołajewicz (1856-1929), wielki książę, generał, stryj cara Mikołaja II, generalny inspektor kawalerii (1895-1905), dowódca wojsk gwardii i Petersburskiego Okręgu Wojskowego (1905-1914); skłócony z oskarżonym później o zdradę i korupcję ministrem wojny Włodzimierzem Suchomlinowem; 14(1) sierpnia 1914 r. wydał odezwę do Polaków, obiecując zjednoczenie ziem polskich pod berłem cara; od sierpnia 1915 r. do marca 1917 r. namiestnik Kaukazu. Po rewolucji lutowej odsunął się od spraw publicznych i zamieszkał na Krymie jako osoba prywatna. W 1919 r. opuścił Rosję na brytyjskim krążowniku, udając się do Włoch, a potem do Francji, gdzie zmarł. Na emigracji uważany był za jednego z najpoważniejszych pretendentów do tronu rosyjskiego; *Leksykon historii powszechnej 1900-1945*, red. S. Sierpowski, S. Żerko, Poznań 1996, s. 276; W. Sienkiewicz, *Leksykon historii świata: Rosja*, Warszawa 2001, s. 171; *Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1998, s. 278. O sensacyjnej sprawie i procesie W.A. Suchomlinowa zob. np. W.C. Fuller, *Prawdziwy koniec carskiej Rosji*, Warszawa 2011, s. 285 i n.

² Enver Pasza, ur. 1881 r. w Stambule, zm. 1922 r. w Bucharze; turecki generał i polityk, jeden z przywódców ruchu młodotureckiego. W latach 1909-1911 *attaché* wojskowy w Berlinie, następnie uczestnik wojny włosko-tureckiej 1911-1912 oraz wojny bałkańskiej 1913 r. Od 1914 r. był ministrem wojny; odgrywał główną rolę w tureckim triumwiracie faktycznie rządzącym Turcją przed i w czasie I wojny światowej. Przy pomocy niemieckiej dokonał reorganizacji armii oraz doprowadził do udziału Turcji w wojnie po stronie państw centralnych. Po zawieszeniu broni jako przeciwnik Kemala Atatürka zbiegł na Kaukaz, gdzie szukał sprzymierzeńców wśród bolszewików, ale później stanął na czele antysowieckiego ruchu basmaczy w Azji Środkowej; zginął w walce z bolszewikami; *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 8, Warszawa 2002, szp. 276; *Leksykon historii świata*, s. 107; W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006, s. 171 i n. Samo słowo „pasza” (tur.), „basza” (arab.) to w imperium osmańskim i państwach powstałych po jego rozkładzie honorowy tytuł dostojników cywilnych (gubernatorów prowincji, wezyrów) i wojskowych, używany także w tytulaturze drobnych dynastii lokalnych, stawiany po imieniu lub nazwisku; zniesiony w Turcji w 1934 r.; *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 20, Warszawa 2004, szp. 367; *Leksykon historii świata*, s. 332; J. Palmowski, *Słownik najnowszej historii świata 1900-2008*, t. 2, Warszawa 2008, s. 65.

³ Armia turecka nie była przygotowana do nowoczesnej wojny. Była wyczerpana i w złej formie psychicznej po przegranych wojnach włoskiej (1911-1913) oraz bałkańskich (1912-1913); źle dowodzona przez słabo wyszkolony korpus oficerski (który trzeba było wspomagać doradcami niemieckimi), zaopatrzenie wojska było niedostateczne i sprzęt wojskowy, amunicję, środki medyczne trzeba było w całości sprowadzać z zagranicy, a konkretnie z Niemiec, zaś na drogach były wrogie Serbia i Rumunia; duże odległości, zły stan dróg – wszystko to utrudniało oraz zmniejszało mobilność wojska.

Trzeba się zgodzić ze zdaniem Richarda Pipesa, który stwierdza: „Pierwszym skutkiem rewolucji rosyjskiej stał się upadek caratu, a jej ostateczną konsekwencją było zupełne załamanie się wszystkich form zorganizowanego życia w Rosji. Do wielu aspektów tego załamania należał rozpad imperium [...]. W ciągu niecałogo roku po abdykacji cara kwestia narodowa wysunęła się na czoło zagadnień rosyjskiej polityki”⁴. Po rewolucji lutowej ruchy narodowe w byłym Imperium Rosyjskim narastały z niespodziewaną szybkością⁵. Zauważmy, że bolszewicy robili rewolucję z hasłami w pierwszym rzędzie społecznymi, bo taki wszak był ich program, ale od pierwszych tygodni przyszło im zmierzyć się przede wszystkim z problemami narodowymi. Zauważmy jeszcze więcej: dokładnie z tymi samymi problemami przyszło też zmierzyć się „białym” Rosjanom. Szczególnie zawiłana sytuacja narodowa i w rezultacie polityczna miała miejsce na Zakaukaziu (Kaukazie Południowym), a to przede wszystkim z uwagi na daleko idące wymieszanie narodowo-terytorialne, a także zróżnicowanie etniczne i religijne (wówczas nader ważne), a w konsekwencji także odmienność skali zagrożeń politycznych i nawet biologicznych.

To ostatnie oczywiście dotyczyło przede wszystkim ludności ormiańskiej, dopiero co dotkniętej niebywałym ludobójstwem – ludobójstwem okrutnym (*genocidium atrox*) organizowanym z premedytacją przez aparat państwowy Imperium Osmańskiego już od końca XIX w., a mającym swoje apogeum w 1915 r.⁶ Rządzący Imperium Osmańskim triumwirat (Enver Pasza, Talaat Pasza, Dżemal Pasza) wydał 15 kwietnia 1915 r. polecenie wszystkim władzom administracyjnym i wojskowym przeprowadzenia wysiedlenia i mordowania Ormian⁷ we wszystkich prowincjach

---

Militarne znaczenie Turcji polegało przede wszystkim na utrzymaniu cieśnin czarnomorskich i tym samym odcięciu Rosji od jej sojuszników zachodnich. Wojna dla Turcji zaczęła się okrętowym ostrzałem artyleryjskim 29 października 1914 r. Odessy, Sewastopola i innych obiektów, ale tureccy przywódcy polityczni nadzieje wiązali z frontem kaukaskim oraz z pomocą rosyjskich muzułmanów, którym sułtan-kalif ogłosił (23 listopada 1914 r.) *dżihad*, czyli świętą wojnę przeciwko odwiecznemu wrogowi – Rosji. Kiedy Turkom udało się zatrzymać ofensywę rosyjską w Armenii Zachodniej, wówczas Enver Pasza osobiście przybył na front kaukaski, by dowodzić zamierzoną przez siebie wielką ofensywą przez Kaukaz, Morze Kaspijskie, do Azji, przez Afganistan, na Indie. Całkowity brak rozeznania i ignorancja były zdumiewające. Był to grudzień 1914 r., a żołnierze jednego z korpusów otrzymali rozkaz pozostawienia w mieście Erzurum płaszczy i tornistrów, by łatwiej brnąć w głębokim śniegu! Temperatury wahały się między minus 20 a minus 25 stopniami. Brakowało namiotów, opału na ogniska, nawet żywności. Z blisko stutysięcznej armii prawie 80 tysięcy żołnierzy zmarło z zimna i głodu. Resztę zlikwidowały wojska rosyjskie w styczniu 1915 r., a zarządzony odwrót był już tylko paniczną ucieczką; W. Morawski, S. Szawłowska, *op. cit.*, s. 174-178, *passim*; J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Warszawa 2019, s. 246-247; zob. także J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973, s. 284.

⁴ R. Pipes, *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, Warszawa 2015, s. 52.

⁵ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 1, Wrocław 1989, s. 55.

⁶ W 90. rocznicę ludobójstwa Ormian Sejm Rzeczypospolitej Polskiej podjął 19 kwietnia 2005 r. – przez aklamację – uchwałę składającą hołd ofiarom i wzywającą do utrwalenia tej zbrodni w pamięci.

⁷ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław 1977, s. 228; zob. też V.N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Oxford 2003, s. 219 i n.; tekst rozkazu zwanego „dziesięciorgiem przykazań Komitetu Jedności i Postępu” w języku polskim, zob. Y. Ternon, *Ormianie*, Kraków 2005, s. 196; por. też M.I. Midlarsky, *Ludobójstwo*

Turcji, m.in. w stolicy⁸. Istniała „rządowa intencja mordu” (B. Bruneteau)⁹. Choć Azerowie nie mieli z okrutną masakrą Ormian nic wspólnego, to jednak Azerowie byli muzułmanami i byli bliscy Turcji; niekiedy nazywano ich Turkami znad Morza Kaspijskiego¹⁰.

2. Ozakom i Komisariat Zakaukaski

Po rewolucji lutowej namiestnik Kaukazu – wspomniany Mikołaj Romanow – ustąpił z urzędu, a w stołecznym Piotrogradzie ustanowiony został (30 maja 1917) tymczasowy urząd komisarza do spraw Kaukazu, na który powołano lidera partii Konstytucyjnych Demokratów, opozycjonistę wobec caratu, członka Dumy Władimira Nabokowa¹¹. Rząd Tymczasowy ustanowił (22/9 marca

---

w XX wieku, Warszawa 2010, s. 144; S.J. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, t. 2. *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, New York 1977, s. 201, http://psi427.cankaya.edu.tr/uploads/files/Shaw,%20History_of_the%20Ott%20Empire.pdf [dostęp 11.10.2018].

⁸ W Stambule i innych miastach masowo aresztowano przede wszystkim ormiańską inteligencję, którą później w większej części zgładzono. Wojsko i policja oraz specjalne konne jednostki kurdyjskie, na wyraźne rozkazy władz tureckich, wypędzały „niewiernych” Ormian na pustynię Del-el-Dzor (Pustynia Syryjska), zmuszając do wielosetkiometrowego marszu w kierunku punktów zbornych, bez pożywienia, bez wody, bez schronienia, zaś w czasie tych marszów śmierci cały czas dokonywano masowych bestialskich zbrodni, zabijając małe dzieci na oczach matek, paląc żywcem młodych chłopców, zakopując ludzi żywcem w ziemi, spychając ze skał, masowo gwałcąc kobiety i dziewczynki, zmuszając je do erotycznych perwersji, które kończyły się zazwyczaj odcinaniem piersi lub wypruwaniem wnętrzości; wielu traciło zmysły. „Kto nie został zamordowany, ginął z głodu i epidemii. Del-el-Dzor stał się okrutnym cmentarzyskiem ludności armeńskiej. Ofiarą tureckich bestialstw padli również znani i wybitni przedstawiciele armeńskiej nauki i kultury [...]. Podczas rzezi zginęło półtora miliona Ormian”; M. Zakrzewska-Dubasowa, *loc. cit.* Zob. też: W. Morawski, S. Szawłowska, *op. cit.*, s. 180 i n.; Y. Ternon, *op. cit.*, s. 241-242.

⁹ B. Bruneteau, *Wiek ludobójstwa*, Warszawa 2005, s. 56.

¹⁰ A. Furier, *Gruzja niepodległa – od monarchii do republiki*, Szczecin 2016, s. 125.

¹¹ Władimir Dmitrijewicz Nabokow (1869-1922), prawnik, publicysta, polityk; pochodził z wielce arystokratycznej i zamożnej rodziny; ojciec jego był ministrem sprawiedliwości w rządzie carskim. W.D. Nabokow był ojcem znanego pisarza rosyjsko-amerykańskiego Władimira Nabokowa. Kierownik katedry kryminologii w Cesarskiej Szkole Prawa; w opozycji wobec caratu, za co spotykały go szykany i dwukrotne krótkie uwięzienie, wcześniej związany z partią Konstytucyjnych Demokratów, a później jeden z jej liderów, poseł do pierwszej Dumy. Redagował manifest abdykacyjny Mikołaja Aleksandrowicza, brata cara Mikołaja II, na rzecz, którego Mikołaj zrzekł się tronu; sekretarz Rządu Tymczasowego. W listopadzie 1917 r. został wybrany do konstytuandy z okręgu Piotrogród z listy Konstytucyjnych Demokratów; od listopada 1918 r. był ministrem sprawiedliwości w separatystycznym „białym” rządzie Krymu. Ponieważ Sowietom wszystkich członków partii Konstytucyjnych Demokratów ogłosili wrogami ludu, w kwietniu 1919 r. wyjechał wraz z rodziną z Rosji, najpierw do Londynu, a później do Berlina, gdzie zginął dość przypadkowo z ręki zamachowca, który miał zamiar dokonać zamachu na Pawła Milukowa, byłego ministra spraw zagranicznych Rządu Tymczasowego, jednej z najważniejszych niegdyś postaci w tym gabinecie; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 239, 253, 255 i n.; *Владимир Дмитриевич Набоков – биография*, <http://to-name.ru/biography/vladimir-dmitrievich-nabokov.htm> [dostęp 17.10.2017].

1917) dla zarządzania Zakaukaziem Ozakom¹² z siedzibą w Tyflisie, który składał się z przedstawicieli Zakaukazia w czwartej Dumie Państwowej. Zasiadali w nim przedstawiciele kadetów¹³, armeńskich dasznaków¹⁴, M.I. Papadżanow¹⁵, mienszewików, musawatystów¹⁶, socjalistów-rewolucjonistów (eserowców)¹⁷,

¹² Особый Закавказский Комитет – Osobyj Zakawkazskij Komitet – Specjalny Komitet Zakaukaski.

¹³ Kadeci – konstytucyjni demokraci (KD); Partia Konstytucyjno-Demokratyczna, od 1906 r. Partia Wolności Ludu; utworzona w październiku 1905 r., zwana partią liberałów rosyjskich; skupiała głównie inteligencję i liberalną szlachtę; program jej przewidywał wprowadzenie w Rosji monarchii konstytucyjnej; po rewolucji lutowej opowiedzieli się za ustrojem republikańskim; mieli w programie dokonanie ograniczonej reformy rolnej; posłowie konstytucyjnych demokratów wchodzili do wszystkich czterech Dum Państwowych (1905-1907); w czasie I wojny głosili hasło walki aż do zwycięstwa; po bolszewickim zamachu stanu opowiedzieli się przeciwko bolszewikom, a ci ogłosili ich wrogami ludu i represjonowali; W. Sienkiewicz, *op. cit.*, s. 139.

¹⁴ Dasznakcutjun – (sojusz), dasznacy: ormiańska partia narodowa, założona w 1890 r. w Tyflisie (Tbilisi) pod nazwą Ormiańskiej Federacji Rewolucyjnej. Początkowo opowiadała się za autonomią ormiańską w Turcji. Po rewolucji październikowej w Rosji opowiedziała się za oderwaniem Armenii od Rosji i budowaniem dużego terytorialnie państwa narodowego. Trwale największa i najważniejsza partia ormiańska; *ibidem*, s. 65; S. Sierpowski, *Leksykon historii powszechnej 1900-1945*, Poznań 1996, s. 88; *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 6, Warszawa 2002, szp. 539; W. Materski, *XX wiek – niepodległość i sowietyzacja. Tradycja państwowa a budowa suwerennych państw w regionie*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 4. *Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Latawiec, Lublin 2013, s. 67; P. Olszewski, *Uwarunkowania historyczne i dzieje nowożytnego regionu na tle europejskim*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 4. *Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Latawiec, Lublin 2013, s. 37.

¹⁵ Michaił Iwanowicz Papadżanow (1869-1929), Ormianin, wcześniej związany z partią Konstytucyjnych Demokratów, członek Wschodniego Biura partii Dasznakcutjun – ormiańskiej partii narodowej, deputowany do IV Dumy, gdzie wchodził w skład frakcji Konstytucyjnych Demokratów; występował przeciwko bestialstwom tureckim wobec ludności ormiańskiej w Armenii Zachodniej; później podejmował wysiłki na rzecz załagodzenia konfliktu; członek Komisariatu Zakaukaskiego; zabiegał o mandat USA nad Armenią; jako przedstawiciel Armenii wyjechał na konferencję pokojową w Wersalu, a potem pozostał w Paryżu.

¹⁶ Musawat – azerska partia polityczna. Pierwszy, tzw. Stary Musawat, powstał w 1911 r. w Baku jako organizacja tajna; przewodniczył mu Mehmed Emin Rasulzade. W czasie wojny bałkańskiej 1912 r. Musawat w Konstantynopolu proklamował wezwanie do muzułmanów Kaukazu o poparcie Imperium Osmańskiego, zaś Rosję określał, jako wroga całego islamu. W 1917 r. doszło do zjednoczenia grupy bakijskiej z działaczami organizacji Difaj z Gandzy; przyjęto, jako pełną nazwę: Turecka Partia Federalistów Musawat. Nazwa odpowiadała programowi: partia była laicką nacjonalistyczną partią turecko-azerską, zaś nacjonalistyczne cele miała zrealizować przez utworzenie federacyjnego państwa w ramach demokratycznej Rosji, nie wykluczając federacji z innymi narodami Zakaukazia. Musawat stał się trwale najsilniejszą partią azerską, ale nie był jedyną partią liczącą się na politycznym forum azerskim. Niekwestionowanym autorytetem i liderem partii stał się Rasulzade.

¹⁷ Socjaliści-Rewolucjoniści (SR – eserowcy) – radykalna, lewicowa partia powstała w 1901 r. z połączenia środowisk narodnickich (Narodnej Woli – Woli Ludu); czołowymi ideologami wówczas byli Wiktor Czernow, Borys Sawinkow, Mikołaj Awksientiew, Katarzyna Breszko-Breszkowska. Główną siłę rewolucji widzieli w chłopach, toteż dążyli do poprawy ich sytuacji ekonomicznej (uspołecznienie ziemi) oraz politycznej (prawa wyborcze). W końcu 1901 r. powstała Organizacja Bojowa Partii S-R, na czele której stanął Grzegorz Gerszuni, a potem przez pewien czas agent ochrony Jewno Azef; program zakładał walkę rewolucyjną z caratem i utworzenie republiki demokratycznej oraz przekształcenie Rosji w republikę federacyjną; odrzucali dyktaturę proletariatu; stosowali terror indywidualny (liczne

M.E. Rasulzade¹⁸; dominowali mienszewicy, w szczególności gruzińscy mienszewicy, a wśród nich postacią wybitną był Akaki Czchenkeli¹⁹. Przewodniczącym został pochodzący spoza Kaukazu Wasilij Charłamow. To postać o ciekawym życiorysie²⁰.

udane zamachy, m.in. na ministra spraw wewnętrznych W. Plehwego w 1904 r. i wielkiego księcia Sergiusza Aleksandrowicza w 1905 r.). Od 1905 r. wśród czołowych przywódców byli Aleksander Kiereński i B. Sawinkow. Eserowcy odegrali istotną rolę w rewolucji 1905 r., po czym ich działalność osłabła, po rewolucji lutowej 1917 r. zaktywizowali się i stali się najliczniejszą partią polityczną Rosji, ale byli wewnętrznie niejednocili, podzieleni na prawicę i lewicę, przy czym po listopadzie 1917 r. frakcja lewicowa s-r usamodzielniała się. Wchodzili w skład rosyjskiego Rządu Tymczasowego; do sierpnia 1917 r. wspólnie z mienszewikami mieli większość w radach delegatów robotniczych, chłopskich i żołnierskich. W wyborach w listopadzie 1917 r. do Konstytuanty zdobyli ponad 50% głosów i mandatów. Prawica s-r wystąpiła przeciwko bolszewickiemu zamachowi i organizowała centra oporu m.in. na Powołżu, Dalekim Wschodzie i Syberii, uczestniczyli w powstaniach chłopskich, także w powstaniu marynarzy Kronsztadu. Zaś lewica s-r współpracowała z bolszewikami i do marca 1918 r. (do traktatu brzeskiego) współtworzyła rząd (Radę Komisarzy Ludowych). W lipcu 1918 r. podjęli próbę zbrojnego obalenia władzy bolszewików, po czym zostali zlikwidowani przez Czekę. W kwietniu 1917 r. powstała odrębna Ukraińska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów, jednym z jej liderów był M. Hruszewski; zob. m.in.: *Leksykon historii świata*, s. 413; W. Sienkiewicz, *op. cit.*, s. 238-239; B. Bankowicz, M. Bankowicz, A. Dudek, *Słownik historii XX wieku*, Kraków 1993, s. 120-121; *passim*.

¹⁸ Mehmed Emin Rasulzade, ur. w 1884 r. we wsi Nowchany w pobliżu Baku, uczęszczał do szkoły technicznej w Baku, ale jej nie ukończył; podjął walkę rewolucyjną przeciwko caratowi, represjonowany, jesienią 1904 r. współtworzył pierwszą na Zakaukaziu partię socjalistyczną Hummet; uczestnik rewolucji 1905-1907; przez całe życie był bardzo dużo piszącym publicystą. Początkowo był wyznawcą idei panturkizmu; po amnestii w 1913 r. powrócił do ojczyzny; natychmiast wstąpił do partii Musawat i wkrótce wyrósł na jej lidera i głównego ideologa. Jego działania nadały partii jednoznacznie narodowy charakter. W partii przeformował pogląd o potrzebie świeckiego charakteru państwowości azerskiej. W Demokratycznej Republice Azerbejdżanu stanął na czele Rady Narodowej Azerbejdżanu. Po zajęciu Azerbejdżanu przez bolszewików wyraził sprzeciw wobec idei bolszewizmu; aresztowany, ale uwolniony osobiście przez Stalina zbiegł do Persji i Turcji, gdzie w Stambule utworzył Zagraniczne Biuro Musawatu. W 1924 r. stanął na czele emigracyjnego Narodowego Centrum Azerbejdżanu. Związany był także z polskim ruchem prometejskim, prowadził korespondencję z Józefem Piłsudskim; przeniósł do Warszawy siedzibę Musawatu; ożenił się z Polką. Jesienią 1939 r. wyjechał do Francji, a wiosną 1940 r. do Londynu, później osiadł w Bukareszcie. Po otrzymaniu zaproszenia do Berlina współpracował przy tworzeniu tzw. Legionów Wschodnich złożonych z obywateli ZSRR walczących u boku III Rzeszy. Po kapitulacji Niemiec próbował ratować Azerów przed ekstradycją do ZSRR. W 1947 r. po raz trzeci przybył do Turcji, gdzie spędził ostatni okres swojego życia, w Ankarze reaktywował Azerbejdżańskie Centrum Narodowe. W Monachium współorganizował Konferencję Wszechkaukaską, wracając do idei współpracy narodów Kaukazu. Zmarł w 1955 r. w wieku 71 lat; R. Buliński, *Mehmet Emin Rasulzade – ojciec niepodległości Azerbejdżanu*, <http://jpilsudski.org/artykuly-publicystyka-felietony/felietony/item/2377-mehmet-emin-rasulzade-ojciec-niepodleglosci-azerbejdzanu> [dostęp 22.11.2017]; T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998, s. 62; *idem*, *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, Cambridge 1985, s. 74.

¹⁹ Akaki Iwanowicz Czchenkeli, ur. w 1874 r., zm. w 1959 r. w Paryżu. Gruzin, studiował w Kijowie, Berlinie, Wiedniu, Londynie, prawnik i pisarz. W ruchu rewolucyjnym od 1898 r., od 1903 r. mienszewik, we władzach partii, członek IV Dumy, po rewolucji lutowej 1917 r. członek Komitetu Specjalnego do Spraw Zakaukazia (tzw. Ozakomu), premier w rządzie Zakaukaskiej Demokratycznej Federacyjnej Republiki, minister spraw zagranicznych Demokratycznej Republiki Gruzji, przedstawiciel dyplomatyczny Gruzji we Francji, po marcu 1921 r. we władzach na emigracji; W. Materski, *Gruzja*, Warszawa 2000, s. 333; A. Furier, *op. cit.*, s. 120.

²⁰ Wasilij Akimowicz Charłamow, ur. w 1875 r. w chutorze Kriemienskoj-Ust w Bystrianskoj Stаницy w Okręgu (Obłasti) Wojska Dońskiego, zm. w 1955 r. w Buenos Aires. Ukończył filologię na

Osiem miesięcy Rządu Tymczasowego to jedyny w dziejach Rosji okres wolności politycznej. Rosja „nie zawdzięczała jednak tej wolności jakiemukolwiek łaadowi prawnemu, ale temu głównie, że żadna siła społeczna nie panowała nad sytuacją”²¹. Wówczas to uaktywniły się działające półlegalnie (jako organizacje oświatowe lub dobroczynne) partie polityczne. Nieśmiało w wypowiedziach polityków pojawiała się idea federacji regionalnej. Samorzutnie utworzono rady narodowe: azerbejdżańską, armeńską i gruzińską, pełniące funkcje organów samorządowych. Władza piotrogrodzkiego Rządu Tymczasowego wręcz zanikała, a to skutkowało z kolei podupadaniem Ozakomu jako przedstawiciela gasnącego w stolicy rządu.

Wspomniana Armeńska Rada Narodowa dysponowała siłą zbrojną w postaci około 3 tysięcy uzbrojonych ochotników, zorganizowanych i zaopatrzonych jeszcze w czasach carskich, wydatnie wspierających Imperium Rosyjskie na Froncie Kaukaskim. Na prośbę Armeńskiej Rady Narodowej Rząd Tymczasowy w Piotrogradzie wyraził zgodę na ściągnięcie wszystkich żołnierzy armeńskich służących w wojsku rosyjskim i stworzenie Korpusu Ormiańskiego pod zwierzchnością Armeńskiej Rady Narodowej²². W ten sposób ormiańska Rada dysponowała siłą zbrojną niewielką wprawdzie, ale sprawną, dobrze wyszkoloną, mającą inteligentnych dowódców. Taki stan rzeczy zaistniał, zanim bolszewicy dokonali skutecznego zamachu stanu w stolicy. Politycznie zaś Dasznakcutjun (dasznacy) była to jedyna partia ormiańska dobrze zorganizowana. Te dwie siły były nadzieją Ormian pozostających w szoku po *genocidium atrox* – osmańskim ludobójstwem okrutnym. Wojna Rosji z Imperium Osmańskim wszak trwała; jeszcze trwała, ale z nader wyraźnymi oznakami schyłku Rosji.

W grudniu 1917 r. rząd bolszewicki (Rada Komisarzy Ludowych) w Piotrogradzie mianował nowego Nadzwyczajnego Komisarza do spraw Kaukazu, które to obowiązki powierzono członkowi Komitetu Centralnego Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (bolszewików)²³ Stefanosowi Gieorgijewiczowi

---

Uniwersytecie w Moskwie, uczył w gimnazjum w Nowoczerkasku. Autor prac na temat historii i etnografii Kraju Dońskiego. Represjonowany, od 1906 r. był członkiem partii Konstytucyjnych Demokratów (tzw. kadetów), później członkiem Komitetu Centralnego tej partii; deputowany do wszystkich czterech Dum z okręgu Wojska Dońskiego. W czasie I wojny światowej przedstawiciel Dońsko-Kubańskiej Sekcji Związku Ziem, wybrany został szefem zjednoczonego rządu Południowo-Wschodnich Wojsk Kozackich, Górali Kaukazu i Wolnych Narodów Stepów, a następnie członkiem Zgromadzenia Konstytucyjnego Rosji. Po rewolucji bolszewickiej, jako członek KC partii kadetów, nawiązał kontakty z generałem Aleksym Kaledinem, atamanem Wojska Dońskiego, który jako jeden z pierwszych wystąpił przeciwko bolszewikom. W 1918 r. Czhenkeli, jako przedstawiciel Okręgu Dońskiego, zmienił orientację polityczną na Denikina. W 1920 r. wyemigrował, mieszkał w Belgradzie, Pradze, po II wojnie światowej wyjechał do Argentyny; Василий Харламов, http://www.peoples.ru/state/politics/vasiliy_harlamov/ [dostęp 16.10.2017]; http://www.hrono.info/biograf/bio_h/harlamov_va.php [dostęp 16.10.2017].

²¹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988, s. 746.

²² R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 104.

²³ Od ostatecznego zerwania między bolszewikami a mienszewikami na konferencji w Pradze w 1912 r. bolszewicy występowali pod nazwą SDPRR (bolszewików). W marcu 1918 r. na III Zjeździe nastąpiła zmiana nazwy partii na Rosyjską Komunistyczną Partię (bolszewików), a w grudniu 1925 r. na Wszechzwiązkową Komunistyczną Partię (bolszewików). W październiku 1952 r. zmieniono nazwę na Komunistyczną Partię Związku Radzieckiego.

Szaumianowi²⁴. Powstawały rady robotnicze. W radach dominowali mienszewicy i eserowcy, ale stopniowo postępowała radykalizacja proletariatu i wzrost znaczenia bolszewików, zwłaszcza w uprzemysłowionym okręgu bakijskim. Kierował nimi z Moskwy Kaukaski Komitet Krajowy RKP(b), później (8 kwietnia 1920) przekształcony w Kaukaskie Biuro KC RKP(b)²⁵. Na krótko (13 kwietnia – 25 czerwca 1918) bolszewicy utworzyli Komunę Bakijską, którą rządziła lokalna Rada Komisarzy Ludowych na czele z Szaumianem, deklarująca uznanie zwierzchnictwa Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej (RSFRR). Komuna Bakijska została obalona wspólnymi siłami musawatystów, mienszewików i prawego skrzydła eserowców; wszystkich 26 komisarzy ludowych rozstrzelano w do dziś niejasnych okolicznościach.

Upadek Rządu Tymczasowego w Piotrogradzie skutkowałam dalszą aktywizacją sił politycznych Zakaukazia, niezależnie od narodowości. Liderzy mienszewicy zwołali naradę, zbrojotowaną przez bolszewików.

W toku narady powołano (28/15 listopada 1917) – w miejsce Ozakomu (będącego organem nieistniejącego już Rządu Tymczasowego) – Komisariat Zakaukaski. W jego skład wchodziło dwunastu komisarzy kierujących resortami; Komisariat Zakaukaski miał więc strukturę i charakter rządu. Przewodniczącym został, a nadto przyjął teki komisarza (ministra) spraw zagranicznych oraz komisarza pracy, gruziński mienszewik Eugeni Gegeczkori²⁶. Komisariat odmówił legalności i w konsekwencji uznania władz bolszewickich w Piotrogradzie. Oczywiście spotkał się z analogiczną reakcją bolszewików.

3. Sejm Zakaukaski

Komisariat Zakaukaski w momencie ustanowienia go złożył deklarację zwołania organu przedstawicielskiego, zakaukaskiego parlamentu. Pod koniec stycznia 1918 r. zwołał przeto Sejm Zakaukaski. Jego skład osobowy oparto na wynikach

²⁴ Stepan Geworgi (Stefanos Georgijewicz) Szaumian, Ormianin ur. w Tyflisie, w rodzinie kupieckiej; studiował na Politechnice w Petersburgu i Uniwersytecie Technicznym w Rydze. Ostatecznie w 1905 r. ukończył studia filozoficzne w Berlinie. Członek SDPRR od 1900 r., za co został zesłany. Zbiegł do Niemiec, gdzie działał w środowisku rosyjskiej emigracji rewolucyjnej, poznając m.in. Plechanowa i Lenina. Od 1903 r. związany z bolszewikami, od 1907 r. stał na czele partii bolszewików w Baku. Autor prac z zakresu teorii marksizmu. W 1917 r. przewodniczący Rady Rewolucyjnej Baku, został rozstrzelany z 25 innymi komisarzami bakijskimi. Od jego imienia nazwano miasto w Górskim Karabachu – Stepanakert i w Armenii – Stepanawan.

²⁵ W. Materski, *XX wiek – niepodległość...*, s. 66; zob. też P. Olszewski, *Polityka bolszewików wobec niepodległej Gruzji w latach 1918-1921*, „Dzieje Najnowsze” 1997, t. 29, z. 3, s. 11.

²⁶ Eugeni Pietrowicz Gegeczkori, ur. w 1881 r., zm. w 1954 r. w Paryżu. Ukończył prawo na Uniwersytecie Moskiewskim, adwokat. Od 1903 r. związany był z mienszewikami, aktywny działacz robotniczy w Kutaiskiej gubernii, skąd wybrany został do Dumy, gdzie był jednym z liderów frakcji mienszewików. W 1917 r. był członkiem prezydium Tyfliskiej Rady i minister spraw zagranicznych Gruzjińskiej Republiki Demokratycznej. Od 1921 r. – po upadku niepodległego państwa gruzińskiego i wcieleniu Gruzji do Rosji sowieckiej – w gruzińskich władzach na emigracji.

wyborów na Zakaukaziu do ogólnorosyjskiego Zgromadzenia Ustawodawczego, jak wiadomo, rozpadniętego wówczas przez bolszewików²⁷. W ten sposób w skład Sejmu Zakaukaskiego w 1/3 weszli wybrani z Zakaukazia deputowani, a w 2/3 następnymi na listach biorących udział w wyborach, w proporcji do uzyskanych przez listy głosów. W ten sposób w Sejmie Zakaukaskim znaleźli się²⁸: gruzińscy mienszewicy (32 mandaty), azerbejdżańscy musawatyści (29 mandatów) i ormiańscy dasznacy (27 mandatów); ponadto do Sejmu weszli reprezentanci socjalrewolucjonistów, muzułmańskiego bloku socjalistycznego, socjalfederalistów i nacjonalistów-demokratów²⁹. Inauguracyjne posiedzenie Sejmu odbyło się 10 lutego w Tyflisie. Obrano przewodniczącego, którym został Nikola Czcheidze³⁰, były deputowany do III i IV Dumy i pierwszy przewodniczący Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Nazwa „sejm” nawiązywała do historii polskiego parlamentaryzmu.

Zauważmy, że już wkrótce po rozpoczęciu prac Sejmu Zakaukaskiego w sposób zasadniczy zmieniła się sytuacja polityczna dawnego Imperium Rosyjskiego (teraz RSFRR). Nowe władze bolszewickie wszak zawarły z państwami centralnymi separatystyczny traktat brzeski (3 marca 1918), którego treść stawiała Rosję w istocie w roli sojusznika państw centralnych. Rządziej się zauważa – poza specjalizującymi się w geopolityce Zakaukazia i Kaukazu – że traktat brzeski w praktyce pozostawiał Turcji wolną rękę w kształtowaniu sytuacji politycznej w regionie, stanowiąc m.in.: „[...] Rosja nie będzie się wtrącać w reorganizację narodowych i międzynarodowych stosunków tych dystryktów, ale pozostawi ludności tych dystryktów sprawę przeprowadzenia tej reorganizacji w zgodzie z sąsiadującymi Państwami, w szczególności z Turcją”³¹. Efekt był taki, że Imperium Osmańskie już

---

²⁷ Zgromadzenie Ustawodawcze zebrało się na pierwszą uroczystą sesję 18(5) stycznia 1918 r. Bolszewicy złożyli wniosek, aby Zgromadzenie zrzekło się prawa do uchwalania ustaw i samoograniczyło swoje kompetencje do zatwierdzania dekretów rządu. Kiedy Konstytuanta odrzuciła opracowaną przez Lenina deklarację, będącą w istocie przekazaniem władzy Zgromadzenia Ustawodawczego rządowi bolszewickiemu, wówczas uzbrojone oddziały bolszewików rozpadły Zgromadzenie, a WCKW 19 stycznia 1918 r. przyjął napisany przez Lenina dekret o rozwiązaniu Zgromadzenia Konstytucyjnego; *История советской конституции. Сборник документов. 1917-1957*, Москва 1957, s. 42-43; zob. też: *История советской конституции (в документах) 1917-1956*, Москва 1957, s. 99-100; Lenin, *Дzieła wszystkie*, t. 35, Warszawa 1988, s. 158-162, 223-224; И.А. Исаев, *История государства и права России*, Москва 2016, s. 564; R. Pipes, *Krótką historia rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 2007, s. 152.

²⁸ Źródła podają liczby nieznacznie się różniące.

²⁹ A. Furier, *op. cit.*, s. 128;

³⁰ Nikola Siemienowicz Czcheidze, ur. w 1864 r. w rodzinie szlacheckiej w okręgu kutaiskim (Gruzja), zm. w 1926 r. we Francji. Od 1898 r. był członkiem SDPRR, od 1903 r. w jej sekcji mienszewickiej, uczestnik rewolucji w 1905 r., deputowany do III i IV Dumy. Przewodniczący Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich III-X(IX) 1917 r. Przewodniczący Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego VII-9 listopada (27 października) 1917 r.; później przewodniczący Sejmu Zakaukaskiego. Po agresji i okupacji Gruzji przez bolszewików rosyjskich wyemigrował wraz z rządem Gruzji do Francji; chory na gruźlicę, popełnił samobójstwo; http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chheidze_ns.php [dostęp 20.10.2017]; A. Furier, *loc. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska, passim*.

³¹ Art. 4 traktatu z 3 marca 1917 r. pomiędzy Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją z jednej strony a Rosją z drugiej strony; <http://tnke.home.pl/armianiemiecka/Dokument/1918b.htm> [dostęp 28.10.2017]. Zob. też bliżej na ten temat: W. Materski, *Georgia rediviva. Republika Gruzjińska*

w grudniu 1917 r. naruszyło rozejm³² i podjęło ofensywę wojskową, wkraczając na Zakaukazie. Komisariat Zakaukaski usiłował podjąć rozmowy rozejmowe z Turcją, ale ta żądała, by Zakaukazie oficjalnie ogłosiło oderwanie się od Rosji, gdyż – pretekst – tylko z niepodległym państwem Turcja może przystąpić do rokowań; z Rosją pokój (brzeski) wszak Turcja zawarła. W toku obrad Sejmu i rządu (Komisariatu Zakaukaskiego) przewijała się więc sprawa ewentualnego ogłoszenia niepodległości.

4. Powstanie i upadek Zakaukaskiej Demokratycznej Federacyjnej Republiki

Na wszystko nakładał się niebywały chaos, m.in. dziesiątki tysięcy żołnierzy-dezerterów z armii, najczęściej noszących broń, przemierzający we wszystkie strony kraje. Rozbieżności wśród narodów Zakaukazia były duże: wszak Azerowie to „Turcy znad Morza Kaspijskiego”, islamiści; Gruzini prawosławni, Ormianie katolicy o pradawnej historii. Wszyscy terytorialnie nadzwyczaj wymieszani, co musiało być istotnym zarzewiem waśni, często krwawych.

Mimo wewnętrznych konfliktów 22 kwietnia 1918 r. Sejm Zakaukaski proklamował powstanie niepodległej Zakaukaskiej Demokratycznej Federacyjnej Republiki. Nie przetrwała ona jednak wspomnianych rozbieżności i rozpadła się zaledwie w nieco więcej niż miesiąc. W warunkach stałego postępu armii tureckiej każdy z trzech narodów ZDFR próbował budować własne struktury.

Dokładnie w miesiąc po powołaniu ZDFR, 22 maja 1918 r., w Batumi spotkali się liderzy partii gruzińskich wchodzących do Sejmu Zakaukaskiego. Spotkanie zainicjował 42-letni profesor prawa publicznego z Petersburga – Zurab Avalishvili³³, reprezentujący Narodowo-Demokratyczną Partię Gruzji, zaś Noe Żordania³⁴ i Akaki Czchenkeli reprezentowali socjaldemokratów, a niezrzeszonych Niko Nikoladze³⁵.

w stosunkach międzynarodowych 1918-1921, Warszawa 1994, s. 40-41; P. Olszewski, *Polityka państw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918-1921*, Piotrków Trybunalski 2001, s. 25.

³² Rozejm na froncie wschodnim pomiędzy Rosją a Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją podpisany został 15/2 grudnia 1917 r., zaś 18/5 grudnia w Erzindżan (Erzincan) podpisali taki dokument szefowie sztabów rosyjskiej armii kaukaskiej oraz armii tureckiej.

³³ Zurab Avalishvili (Zurab Davidovich Avalov, 1876-1944), prawnik, historyk, dyplomata, pochodził z rodziny arystokratycznej, ukończył uniwersytet w Petersburgu, profesor prawa, doradca petersburskiego Rządu Tymczasowego, wiceminister spraw zagranicznych w rządzie Demokratycznej Republiki Gruzji, jej przedstawiciel na konferencję w Wersalu. Po marcu 1921 r. na emigracji w Niemczech, gdzie zmarł. Prochy jego przewieziono i spoczęły w panteonie w Tbilisi.

³⁴ Noe Żordania, pseud. Georg Kostrov, ur. w 1868 r., zm. w 1953 r. w Paryżu. Mienszewik, aktywny w ruchu socjalistycznym, przez pewien czas współpracował z Trockim, deputowany do drugiej Dumy z okręgu Tyflis, gdzie był przewodniczącym ogólnorosyjskiej frakcji socjaldemokratycznej. Po rewolucji lutowej 1917 r. przewodniczący Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich Tyflisu. Dnia 27 listopada 1917 r. został przewodniczącym Rady Narodowej Gruzji, a od 24 czerwca 1918 r. był premierem rządu Demokratycznej Republiki Gruzji. Po inwazji sowieckiej rezydował w Kutaisi, potem w Batumi, następnie na emigracji w Paryżu.

³⁵ Niko Nikoladze (1843-1928), pisarz gruziński, pochodził z rodziny szlacheckiej, studiował prawo na Uniwersytecie w Petersburgu, wydalony ze studiów za udział w protestach studenckich,

Bolszewicy bojkotowali Sejm Zakaukaski. Po spotkaniu profesor prawa Avalishvili przygotował tekst *Deklaracji niepodległości państwowej Gruzji*³⁶. Gruzini zdecydowali oprzeć się na Niemczech, natomiast Niemcy nie byli zainteresowani brać pod swoje skrzydła zrujnowanej i głodującej Armenii. Dnia 26 maja 1918 r. Rada Narodowa Gruzji, funkcjonująca dotychczas przy Sejmie Zakaukaskim, uchwaliła jednomyślnie *Akt Niepodległości Gruzji*, wniesiony przez przewodniczącego Rady Narodowej Noego Żordanię. Wśród zaproszonych na uroczystość gości³⁷ był niemiecki oficer i dyplomata Friedrich von der Schulenburg³⁸, który został następnie przez swój rząd mianowany ambasadorem w Demokratycznej Republice Gruzji. Tym samym 26 maja 1918 r. ZDFR przestała istnieć. Do Gruzji wkroczyły wojska niemieckie.

W dwa dni później (28 maja 1918) niepodległość ogłosiły również Rady Narodowe Azerbejdżanu oraz Armenii.

5. Demokratyczna Republika Azerbejdżanu

Azerbejdżańska *Deklaracja Niepodległości*³⁹ w preambule stwierdzała dezintegrację Rosji oraz wystąpienie Gruzji z Zakaukaskiej Demokratycznej Federacyjnej

---

ukończył prawo w Zurychu, tam poznał Marksa, ale odrzucił jego propozycję zostania przedstawicielem Międzynarodówki na Zakaukaziu. Jako szanowany pisarz uczestniczył w przedsięwzięciach społecznych i ekonomicznych, m.in. w rozbudowie portu w Poti, został wybrany burmistrzem Poti i przyczynił się do rozwoju miasta i portu. Po rewolucji lutowej 1917 r. został wybrany honorowym przewodniczącym Narodowo-Demokratycznej Partii Gruzji. Po inwazji sowieckiej wrócił do Gruzji, gdzie zajmował się społecznie sprawami oświaty.

³⁶ L.Z. Urushadze, *Democratic Republic of Georgia (1918-1921)*, s. 3, https://archive.org/stream/DemocraticRepublicOfGeorgia1918-1921/DRG_djvu.txt [dostęp 24.01.2018]; P. Dąbrowski, M. Kopperia, *Parlament Gruzińskiej Republiki Demokratycznej w latach 1918-1921*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2016, t. XIV, z. 2, s. 185. Zob. też: G. Papuashvili, *The 1921 Constitution of the Democratic Republic of Georgia: Looking Back after Ninety Years*, <http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/173529/1/The1921ConstitutionOfTheDemocraticRepublicOfGeorgia.pdf> [dostęp 24.01.2018].

³⁷ L.Z. Urushadze, *Democratic Republic of Georgia (1918-1921)*, s. 3, <https://archive.org/stream/DemocraticRepublicOfGeorgia1918-1921/DR#page/nO/mode/2up> [dostęp 16.08.2015].

³⁸ Friedrich Erdmann Werner Matthias Johann Bernhard Erich Graf von der Schulenburg (1875-1944), syn podpułkownika, ukończył prawo, wstąpił do służby dyplomatycznej i przebywał na zagranicznych placówkach konsularnych, m.in. w Warszawie i w Tyflisie. W czasie I wojny światowej służył jako oficer artylerii, a następnie jako niemiecki oficer łącznikowy przy armii tureckiej, gdzie tworzył gruziński legion do walki z Rosją; odznaczony wówczas krzyżem żelaznym oraz wysokimi odznaczeniami tureckimi. Cechowało go nastawienie silnie antyormiańskie. W 1918 r. został ambasadorem Niemiec przy Demokratycznej Republice Gruzji. Kontynuował karierę dyplomatyczną w Republice Weimarskiej. W 1934 r. wstąpił do NSDAP, został ambasadorem Niemiec w ZSRR i przyczynił się do zawarcia paktu Ribbentrop-Mołotow. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej (22 czerwca 1941) internowany przez kilka tygodni, potem wydalony do Turcji. W imieniu Ministerstwa Rzeszy do Spraw Okupowanych Ziem Wschodnich zajmował się rabunkiem dzieł sztuki i zasobów bibliotecznych. Był zwolennikiem podjęcia rozmów ze Stalinem i zaprzestania wojny z ZSRR, co zbliżyło go do spiskowców, którzy przeprowadzili zamach na Hitlera 20 lipca 1944 r. W związku z tym został aresztowany, skazany na śmierć i powieszony 10 listopada 1944 r.

³⁹ Tekst oryginalny oraz tłumaczenie na język rosyjski, zob.: ru.wikipedia.org/wiki/Декларация_независимости_Азербайджана [dostęp 5.11.2017]; tekst angielski zob. T. Świętochowski, *Russian*

Republiki i utworzenie niepodległego państwa. Ogłoszono zasadę suwerenności narodu (ludzi Azerbejdżanu), pełnię praw obywatelskich i politycznych dla wszystkich obywateli Azerbejdżanu bez względu na płeć, narodowość, religię, „status społeczny”. Zapowiedziano powołanie zgromadzenia konstytucyjnego i ogłoszono, że do tego czasu państwem kieruje Rada Narodowa oraz rząd tymczasowy⁴⁰. Premierem został Fatali Chan Chojski⁴¹. Stolicą było Baku, ale siedzibą rządu Gandza, gdyż Baku było okresowo w rękach komunistycznych (Komuna Bakijska). Azerbejdżan stworzył pierwszą na świecie muzułmańską republikę parlamentarną⁴².

Azerbejdżańska Rada Narodowa po rozszerzeniu swojego składu politycznego ukonstytuowała się jako parlament, przyjmując taką nazwę. Uchwalona ustawa o wyborach do Zgromadzenia Konstytucyjnego nie została nigdy zrealizowana, natomiast Rada działała i powoływała rządy. Wobec braku stosownej trwałej większości w ciągu dwóch lat niepodległości zmieniło się pięć gabinetów⁴³.

Nie mniejszym aniżeli czerwona Rosja zagrożeniem dla republik regionu była biała Rosja. Wiosną 1919 r. siły zbrojne azerskie uwikłane były w walkach z Siłami Zbrojnymi Południa Rosji (SZPR) Denikina i nie mogły zareagować, gdy w rejonie Lenkoran bolszewicy ogłosili (25 kwietnia 1919) utworzenie republiki radzieckiej. Bolszewicy zyskiwali na znaczeniu politycznym m.in. dlatego, że tylko oni wydawali się mieć szanse ułożenia stosunków z „czerwoną” Rosją, która pod koniec 1919 r. zbliżała się, gromiąc Denikina.

Z inicjatywy Stalina – szefa Narkomnac⁴⁴ – i Anastasa Mikojana utworzono (11 lutego 1920) Komunistyczną Partię Azerbejdżanu (KPA), afiliowaną przy

---

Azerbaijan..., s. 129; zob. też Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential Library, *History*, s. 17, <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/eng/gl3.pdf> [dostęp 22.12.2017].

⁴⁰ Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential Library, *History*, s. 17, <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/eng/gl3.pdf> [dostęp 22.12.2017].

⁴¹ Fatali Chan Chojski (1875-1920), azerski prawnik i polityk, wybrany do drugiej Dumy Państwowej, gdzie zbliżył się do konstytucyjnych demokratów (tzw. kadetów), ale dołączył także do frakcji muzułmańskiej w Dumie. Niezależny liberał, był premierem Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu, pełnił także funkcję ministra spraw zagranicznych, ministra spraw wewnętrznych oraz ministra wojny. Prowadził nieustępliwą politykę wobec Rosji bolszewickiej. Po agresji Armii Czerwonej i zajęciu Azerbejdżanu utworzył w Tyflisie Komitet Ocalenia Azerbejdżanu. Ujęty przez bolszewików i skazany przez trybunał rewolucyjny na karę śmierci, został zamordowany w Tyflisie. Zob. zwłaszcza T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006, s. 291 i *passim*.

⁴² Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential Library, *History*, s. 17-18, <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/eng/gl3.pdf> [dostęp 22.12.2017]; Ch. King, *Widmo wolności. Historia Kaukazu*, Kraków 2010, s. 141.

⁴³ Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential Library, *History*, s. 17-18, <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/eng/gl3.pdf> [dostęp 22.12.2017].

⁴⁴ W pierwszym rządzie bolszewików utworzony został resort – Komisariat do Spraw Narodowości (Народный Комиссариат по делам Национальностей, skrót: Наркомнац – Narkomnac), a tekę komisarza powierzono Stalinowi. Komisariat miał w swojej strukturze oddziały do spraw określonych narodów: pierwszym takim oddziałem był polski, zorganizowany już w listopadzie 1917 r. Do kompetencji Komisariatu należało przygotowywanie decyzji o ustanawianiu lub likwidowaniu republik i obwodów autonomicznych oraz struktur ich organów. Komisariat podjął starą politykę rusyfikacji. Szczególnie aktywną rolę odgrywał w latach wojny domowej i imperialnego pochodu czerwonej Rosji w kierunku

Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików)⁴⁵. Bolszewicy przygotowywali się do zdobycia władzy⁴⁶, zwłaszcza że Armia Czerwona bijąc Denikina, stale szła na południe. 27 kwietnia 1920 r. silna 11. armia zaatakowała Baku; ogłoszono utworzenie Azerbejdżańskiego Wojskowo-Rewolucyjnego Komitetu, a jego przedstawiciel doręczył parlamentowi ultimatum, żądając przekazania całej władzy w ciągu dwunastu godzin. Parlament ultimatum przyjął⁴⁷. 29 kwietnia 1920 r. Komitet ogłosił i zawiadomił Lenina o utworzeniu niezawisłej Azerbejdżańskiej Republiki Radzieckiej⁴⁸. Front Kaukaski, dowodzony teraz przez Michaiła Tuchaczewskiego, na początku 1920 r. był największą siłą czerwonych⁴⁹.

Taki był koniec Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu.

Znad Zbrucza ruszała wówczas ofensywa polska z symbolicznym udziałem siły ukraińskiej, w związku z czym 11. armię z Zakaukazia przerzucono na front antypolski. To tylko trochę przedłużyło żywot pozostałych dwóch republik Kaukazu Południowego.

6. Demokratyczna Republika Armenii

W Demokratycznej Republice Armenii władzę ustawodawczą formalnie sprawował osiemdziesięcioosobowy parlament – Rada Narodowa, a faktycznie krajem rządziła jedyna licząca się partia polityczna, centrolewicowa, dasznacy. Od jesieni 1919 r., równoległe do sukcesów militarnych Armii Radzieckiej, nasilała się aktywność komunistów na terenie Zakaukazia, m.in. w Armenii. Próba komunistycznego przewrotu w maju 1920 r. została przez dasznaków krwawo stłumiona.

Tymczasem, po powstaniu ruchu narodowyzwoleńczego Mustafy Kemala Paszy, stosunki Rosji z Turcją⁵⁰ uległy zmianie. 23 września 1920 r. Turcja zaatakowała

---

odbudowy wielonarodowościowego imperium. Od maja 1920 r. Komisariat miał swojego przedstawiciela w każdej republice, a republiki sowieckie wysyłały w skład Komisariatu swoich przedstawicieli, ci zaś wraz z kierownikami oddziałów Narkomnacu utworzyli organ pod nazwą Rady Narodowości. W ten sposób, a także stopniowo rozszerzając kompetencje Komisariatu, Stalin powoli utworzył rodzaj nieformalnego rządu federacyjnego obwodów i republik autonomicznych RSFRR. Oficjalnym zadaniem Komisariatu było przysposobienie republik i obwodów autonomicznych do wejścia w strukturę RSFRR, ale Komisariat ingerował także w rozmaite sprawy resortów republik, co wywoływało napięcia. Po wprowadzeniu w życie konstytucji z 1924 r. Narkomnac został zlikwidowany, ponieważ zastąpiła go reprezentująca republiki i okręgi autonomiczne Rada Narodowości; A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, Warszawa 2017, s. 68.

⁴⁵ Zob. Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential Library, *History*, s. 24, <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/eng/gl3.pdf> [dostęp 22.12.2017].

⁴⁶ *Ibidem*; zob. też R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 170.

⁴⁷ Bliżej zob. T. Świętochowski, *Russian Azerbaijan...*, s. 182.

⁴⁸ *История советской конституции. Сборник документов...*, s. 122-123; *История советской конституции (в документах)...*, s. 231-232.

⁴⁹ E. Mawdsley, *Wojna domowa w Rosji 1917-1920*, Warszawa 2010, s. 278-284; zob. też R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920*, Warszawa 1975, s. 104-106, 193-198.

⁵⁰ Bliżej o tych wydarzeniach i kontaktach Turcji z Rosją, zob.: W. Materski, *Georgia rediviva...*, s. 172; T. Świętochowski, *Russian Azerbaijan...*, s. 162; J. Reychman, *op. cit.*, s. 296; J. Pajewski, *op. cit.*,

Armenię z zaskoczenia. Siły tureckie były wspomagane przez Armię Radziecką; dwa potężne państwa i odwieczni wrogowie wspólnie napadli na małą Armenię. Nikomu nieznaną grupą komunistów, niepodpisanych zresztą pod dokumentem, mianując się Komitetem Rewolucyjnym Armenii, proklamowała Armenię Socjalistyczną Republiką Radziecką⁵¹. Tego samego dnia, 29 listopada 1920 r., sowiecki poseł w Erewaniu wręczył rządowi Demokratycznej Republiki Armenii ultimatum z żądaniem niezwłocznego przekazania władzy Komitetowi Wojskowo-Rewolucyjnemu Socjalistycznej Radzieckiej Republiki Armenii, który to komitet – jak stwierdzał dokument – przebywał aktualnie w Azerbejdżanie (przybył on do Erewania 6 grudnia). Jednocześnie kolumny 11. armii sowieckiej przekroczyły granicę azerbejdżańsko-armeńską, posuwając się w kierunku Erewania⁵². Dasznacy niezwłocznie przyjęli sowieckie ultimatum, bojąc się bardziej okupacji tureckiej (ludobójstwo przecież dobrze pamiętano) aniżeli sowieckiej Rosji. Turcja i Rosja – zaciekli wrogowie od zawsze – wspólnymi siłami dokonali rozbioru małej, dzielnie walczącej Armenii. 2 grudnia 1920 r. w Erewaniu podpisano układ między Republiką Armenii i RSFRR, który teoretycznie nosił charakter traktatu międzynarodowego, ale silnie wkraczał w wewnętrzne sprawy Republiki⁵³. Na zjeździe rad delegatów robotniczych, chłopskich i żołnierskich w Erewaniu przyjęta została 2 lutego 1922 r. konstytucja⁵⁴. Wzorzec konstytucji rosyjskiej z 1918 r. jest oczywisty. Sowiecka konstytucja Armenii z 1922 r. to *signum* utraty na lat siedemdziesiąt przez Armenię krótkiej niepodległości.

7. Demokratyczna Republika Gruzji

Jak poprzednio wspomniano, Gruzja jako pierwsza (26 maja 1918) spośród trzech krajów zakaukaskich ogłosiła *Akt Niepodległości*⁵⁵. Preambuła tego aktu nawiązywała do tradycji niepodległości Gruzji oraz aktualnej sytuacji politycznej. *Akt Niepodległości* zawierał siedem podstawowych tez⁵⁶ przesądzających przyszły ustrój państwa. W szczególności na plan pierwszy wysunięta została zasada

s. 296-297; K. Kontek, *Mustafa Kemal Atatürk i jego współczesny wizerunek*, „Etnografia Polska” 2011, t. 55, z. 1-2, s. 227-248.

⁵¹ *История советской конституции. Сборник документов...*, s. 134-135.

⁵² R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 234.

⁵³ Tekst zob. w: *ibidem*, s. 235.

⁵⁴ *История советской конституции. Сборник документов...*, s. 163-172; *История советской конституции (в документах)...*, s. 321-333.

⁵⁵ *Georgia's Declaration of Independence – 1918*, <http://www.ericlee.info/theexperiment/declaration.php> [dostęp 31.01.2018].

⁵⁶ *Georgia's Declaration of Independence – 1918...*; tekst omawiają zwłaszcza A. Furier, *op. cit.*, s. 132; W. Materski, *Georgia rediviva...*, s. 52; P. Dąbrowski, M. Khoperia, *op. cit.*, s. 186; zob. także G. Papuashvili, *The 1921 Constitution of the Democratic Republic of Georgia: Looking Back after Ninety Years*, „European Public Law” 2012, vol. 18, issue 2, s. 327; A. Demetrashvili, *Chronicles of Constitutionalism in Georgia*, s. 5-6, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423908116.pdf> [dostęp 1.02.2018].

zwierzchnictwa narodu; przesądzona została republikańska forma państwa o systemie demokratycznym. Obywatelom Gruzji *Akt Niepodległości* przyznawał „wszelkie prawa obywatelskie i polityczne bez względu na narodowość, religię, pozycję społeczną oraz płeć” (pkt 6). Zapowiedziano zwołanie Zgromadzenia Konstytucyjnego, zaś do tego czasu sprawami publicznymi Gruzji miała kierować Rada Narodowa i Rząd Tymczasowy⁵⁷.

Rada Narodowa stała się więc tymczasowym parlamentem Demokratycznej Republiki Gruzji; liczyła 113 osób⁵⁸. Niezwłocznie powołany przez Radę Narodową rząd reprezentował partie socjalistyczne (socjaldemokratów-mienszewików, socjalistów-federalistów, socjalistów-rewolucjonistów), z udziałem przedstawiciela narodowych demokratów, co poszerzało platformę polityczną. Premierem został dotychczasowy minister spraw wewnętrznych w rządzie Zakaukaskiej Demokratycznej Federacyjnej Republiki, socjaldemokrata Noe Ramiszwili⁵⁹, który objął też tekę ministra spraw wewnętrznych⁶⁰. Gruzini podkreślają, iż był to pierwszy na świecie rząd socjaldemokratyczny⁶¹. Na stanowisku premiera już w miesiąc później nastąpiła zmiana; urząd objął lider mienszewików gruzińskich i przewodniczący Rady Narodowej Gruzji Noe Żordania. W osobie Noe Żordanii skupiły się w ten sposób dwa najwyższe urzędy władzy: przewodniczącego Rady Narodowej Gruzji (parlamentu) oraz szefa rządu (gabinetu ministrów); będzie to na tym etapie rozwoju konstytucjonalizmu gruzińskiego znamienne. W istocie Noe Żordania zaczął w ten sposób pełnić rolę głowy państwa (prezydenta), który jednocześnie był szefem rządu.

Listopad 1918 r. to była dla Gruzji niedobra pora z tej racji, że podpisane wcześniej układy z Niemcami stawiały Gruzję w pozycji sojusznika tych, którzy wojnę przegrali. Nie zahamowało to, a może nawet przyspieszyło prace ustrojowe tymczasowego parlamentu. Uchwalona (22 listopada 1918) ordynacja wyborcza wprowadzała wybory bezpośrednie, równe, proporcjonalne, głosowanie tajne, powszechne dla osób, które ukończyły 20 lat, kobiety otrzymały prawo czynne. Przeprowadzone (14-16 lutego 1919) przy wysokiej, jak na owe czasy i na okoliczności frekwencji 65%, wybory przyniosły absolutne zwycięstwo partii socjaldemokratycznej (mienszewikom), która zdobyła aż 109 mandatów w 130-osobowym

⁵⁷ Poniższy fragment opieram na mojej pracy: A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917-1922*, Sosnowiec 2018, s. 310 i n.

⁵⁸ A. Furier, *op. cit.*, s. 132; P. Dąbrowski, M. Khoperia, *loc. cit.*

⁵⁹ Noe Ramiszwili (1881-1930), socjaldemokrata, od 1903 r. związany z mienszewikami, po rewolucji lutowej 1917 r. członek gruzińskiej Rady Robotników i Żołnierzy. Po najeździe sowieckim i kapitulacji armii gruzińskiej (marzec 1921) wyemigrował do Francji, gdzie nadal był aktywny na polu zabiegów o sprawę narodową, m.in. uczestniczył w stworzonym przez II RP ruchu prometejskim. Brał udział w przygotowywaniu powstania antysowieckiego w 1924 r. Został zamordowany w Paryżu przez agenta sowieckiego OGPU.

⁶⁰ L.Z. Urushadze, *op. cit.*, s. 3; W. Materski, *Georgia rediviva...*, s. 52; A. Furier, *op. cit.*, s. 132; P. Dąbrowski, M. Khoperia, *loc. cit.*; inaczej R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 214.

⁶¹ G. Papuashvili, *The 1921 Constitution...*, 2012, s. 328; podziela ten pogląd W. Materski, *Georgia rediviva...*, s. 79.

Zgromadzeniu Konstytucyjnym⁶²; pozostałe mandaty w łącznej liczbie 21 rozdzieliły między siebie jeszcze dwie dalsze gruzińskie partie socjalistyczne (socjaliści-federaliści oraz eserowcy); ciężkiej klęski doznali bolszewicy, którzy uzyskali znikomą liczbę głosów (zaledwie osiemset głosów na 505 tysięcy oddanych w wyborach głosów)⁶³ i nie zdobyli ani jednego mandatu. Po wyborach uzupełniających w sierpniu 1919 r. liczba posłów socjaldemokratycznych zmniejszyła się do 102, natomiast przybyli nieliczni posłowie narodowo-demokratyczni oraz ormiańscy dasznacy⁶⁴. Trafna jest uwaga, że Gruzja stanowiła twierdzę socjaldemokracji, zwłaszcza mienszewików⁶⁵.

Uroczyste posiedzenie inauguracyjne Zgromadzenia Konstytucyjnego w dniu 12 marca 1919 r. odbyło się w Białej Sali Pałacu w Tbilisi⁶⁶. Otwarcia obrad dokonał najstarszy z deputowanych Silwester Dżibładze, jeden z założycieli socjaldemokracji gruzińskiej. Przewodniczącym (marszałkiem) Konstytuandy został Nikola Czchedidze, były przewodniczący Sejmu Zakaukaskiego. Pierwszą czynnością Konstytuandy było podniesie potwierdzenie⁶⁷ *Aktu Niepodległości*.

Powołano nowy rząd, a na urząd szefa władzy wykonawczej wybrano – potwierdzając wcześniejsze rozwiązanie – Noego Żordanię, który w ten sposób faktycznie koncentrował pełnię władzy wykonawczej. Powierzono mu misję sformowania gabinetu⁶⁸. Z uwagi na krótki okres funkcjonowania tych struktur trudno stwierdzić, czy były to wzorce bliższe systemowi prezydenckiemu amerykańskiemu, czy szwajcarskiemu, jak twierdzi R. Pipes. Nie wiemy, jak w istocie przedstawiała się sprawa odpowiedzialności Noego Żordanii jako *quasi*-prezydenta oraz szefa gabinetu. R. Pipes pisze, że zarówno prezydent, jak i cały rząd odpowiadali przed Zgromadzeniem Narodowym, ale nie wskazuje źródła tego twierdzenia, a brak tu zarówno prawa, jak i *usus*, konwenansu. Warto zauważyć, że Noe Żordania pozostawał na urzędzie prezydenta i premiera do końca istnienia Demokratycznej Republiki Gruzji⁶⁹. Na drugiej sesji Zgromadzenia Konstytucyjnego przyjęto skład

⁶² M. Matsaberidze, *The Democratic Republic of Georgia (1918-1921) and the search of the Georgian model of democracy*, [w:] *The Making of Modern Georgia, 1918-2012: The First Georgian Republic and Its Successors*, ed. S.F. Jones, New York 2014, s. 142; A. Furier, *op. cit.*, s. 141; P. Dąbrowski, M. Kopperia, *op. cit.*, s. 187; zob. też G. Papuashvili, *loc. cit.*; W. Materski, *Gruzja i wielkie mocarstwa (1919-1921)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1990, t. XXV, s. 59.

⁶³ G. Papuashvili, *The 1921 Constitution...*, 2012, s. 329, przypis 22.

⁶⁴ *Ibidem*; P. Dąbrowski, M. Kopperia, *loc. cit.*; M. Matsaberidze, *loc. cit.*; nieznacznie różniące się dane co do podziału mandatów podaje R. Pipes (*Czerwone imperium...*, s. 214), ale chyba częściowo włączył tu dane z późniejszych (sierpnia 1919) wyborów uzupełniających, bowiem pisze o trzech mandatach ormiańskiej partii dasznaków.

⁶⁵ R. Pipes, *Rosja bolszewików...*, s. 158.

⁶⁶ P. Dąbrowski, M. Kopperia, *loc. cit.*; A. Demetrashvili, *Chronicles of Constitutionalism in Georgia*, „Law & Justice Review” 2010, vol. 1, No. 1/IX s. 5, <http://www.taa.gov.tr?dosya/dergiler/lj1/files/assets/basic-html> [dostęp 15.08.2015]; M. Matsaberidze, *op. cit.*, s. 142-143.

⁶⁷ *Georgia's Declaration of Independence – 1918...*, *in fine*.

⁶⁸ W. Materski, *Georgia rediviva...*, s. 127.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 129.

osobowy rządu; wicepremierem został Eugeni Gegeczkori⁷⁰, który objął także teki spraw wewnętrznych oraz sprawiedliwości⁷¹. Noe Ramiszwili objął kilka tek – ministra problemów międzynarodowych (o niejasnym zakresie), spraw wojskowych oraz edukacji⁷².

Jeszcze w Radzie Narodowej Gruzji rozpoczęto prace nad konstytucją. Powołano wówczas Komisję Konstytucyjną pod przewodnictwem socjaldemokraty Sergi Japaridze⁷³. W jej 15-osobowym składzie socjaldemokraci (mienszewicy) mieli dziesięciu członków; dwie osoby doproszono jako ekspertów⁷⁴. Później przewodniczył Komisji Razhden Arsenidze⁷⁵, a gdy ten objął tekę ministra sprawiedliwości, przewodniczącym wybrano (4 lutego 1920) Pavle Sakvarelidze⁷⁶. Ukończony tekst projektu został przedłożony (8 czerwca 1920) prezydium Zgromadzenia Konstytucyjnego; w lipcu zasady konstytucji zostały opublikowane. 24 listopada 1920 r. rozpoczęła się procedura przyjmowania ustawy zasadniczej, co planowano ukończyć w lutym-marcu 1921 r., ale wówczas było już po wojnie z Polską i bolszewicy zaatakowali siłami potężnej 11. armii Armii Czerwonej (RKKA)⁷⁷. Zacięte walki toczyły się już na przedmieściach Tyflisu, gdy 21 lutego 1921 r. Zgromadzenie Konstytucyjne Gruzji jednomyślnie uchwaliło konstytucję. Publikacja ustawy zasadniczej, z podpisami wszystkich członków Konstytuanty, nastąpiła na przełomie lutego i marca 1921 r. już w Batumi⁷⁸, dokąd na krótko przed opuszczeniem kraju przenieśli się władze gruzińskie.

---

⁷⁰ Eugeni Pietrowicz Gegeczkori, ur. w 1881 r., zm. w 1954 r. w Paryżu, ukończył prawo na Uniwersytecie Moskiewskim, adwokat. Od 1903 r. związany był z mienszewikami, aktywny działacz robotniczy w Kutaiskiej guberni, skąd wybrany został do Dumy, gdzie był jednym z liderów frakcji mienszewików. W 1917 r. został członkiem prezydium Tyfliskiej Rady; minister spraw zagranicznych Gruzjińskiej Republiki Demokratycznej; od 1921 r. – po upadku niepodległego państwa gruzińskiego i wcieleniu Gruzji do Rosji sowieckiej – w gruzińskich władzach na emigracji.

⁷¹ W. Materski, *Georgia rediviva...*, s. 127.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ P. Dąbrowski, M. Khoperia, *op. cit.*, s. 189; G. Papuashvili, *op. cit.*, s. 329.

⁷⁴ G. Papuashvili, *op. cit.*, s. 329-330; M. Matsaberidze, *op. cit.*, s. 143; A. Demetrashvili, *loc. cit.*; P. Dąbrowski, M. Khoperia, *op. cit.*, s. 190.

⁷⁵ Razhden Arsenidze (1880-1965), gruziński polityk, prawnik, publicysta, aktywny socjaldemokrata (mienszewik), za swoją działalność zesłany na Syberię, wrócił po rewolucji lutowej 1917 r. Po inwazji bolszewickiej na niepodległą Gruzję emigrował do Francji, gdzie przebywał do końca życia.

⁷⁶ Pavle Sakvarelidze (1885-1937), literat, publicysta i dziennikarz, od 1930 r. w partii komunistycznej WKP(b). W 1937 r. aresztowany i oskarżony ze sławetnego art. 58 kodeksu karnego o udział w spisku kontrrewolucyjnym i o działalność terrorystyczną, w śledztwie przyznał się, skazany i rozstrzelany.

⁷⁷ Nazwa rosyjska: Рабоче-крестьянская Красная армия – Rabocze-krestjanskaja Krasnaja Armija – RKKA.

⁷⁸ M. Matsaberidze, *op. cit.*, s. 144; P. Dąbrowski, M. Khoperia, *op. cit.*, s. 191; G. Papuashvili, *op. cit.*, s. 330; zob. też L.Z. Urushadze, *op. cit.*, *in fine*.

8. 18 marca 1921 r.

Przed świtem 12 lutego 1921 r. silna 11. armia RKKK, dowodzona przez Michała Lewandowskiego⁷⁹, a składająca się – jak to sam Ordżonikidze określił – w znacznym stopniu z „kryminalistów i bandytów”⁸⁰, wyrzutków społecznych, uderzyła na Gruzję, wychodząc z Armenii. 18 marca 1921 r. rząd Demokratycznej Republiki Gruzji oraz członkowie akredytowanych przedstawicielstw innych krajów drogą morską opuścili kraj. To był koniec nie tylko Demokratycznej Republiki Gruzji, lecz także w ogóle koniec niezawisłego kraju na Kaukazie i Zakaukaziu na okres siedemdziesięciu lat. Władze podbitych przez Sowieców republik Kaukazu i Zakaukazia działały jeszcze przez szereg lat na emigracji. Zaś Polska była ich głównym wspierającym⁸¹.

Bibliografia

Literatura

- Bankowicz B., Bankowicz M., Dudek A., *Słownik historii XX wieku*, Kraków 1993.
- Bruneteau B., *Wiek ludobójstwa*, Warszawa 2005.
- Dadrian V.N., *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Oxford 2003.
- Dąbrowski P., Khoperia M., *Parlament Gruzjińskiej Republiki Demokratycznej w latach 1918-1921*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2016, t. XIV, z. 2.
- Fuller W.C., *Prawdziwy koniec carskiej Rosji*, Warszawa 2011.
- Furier A., *Gruzja niepodległa – od monarchii do republiki*, Szczecin 2016.
- Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 1, Wrocław 1989.
- Исаев И.А., *История государства и права России*, Москва 2016.

⁷⁹ Michaił Karłowicz Lewandowski, ur. w 1890 r. w Tyflisie, zm. w 1938 r. w Moskwie. Ojciec jego był Polakiem, chłopem wcielonym do armii carskiej, matka Rosjanką. Po śmierci ojca w 1892 r. matka jego wyszła ponownie za mąż za Kozaka terskiego. Od 1910 r. był w szkole wojskowej, potem w jednostce wojskowej w Gori. Od 1914 r. uczestniczył w walkach na frontach I wojny światowej, m.in. pod Warszawą i w Galicji, awansowany kolejno do stopnia kapitana. Po demobilizacji w 1918 r. powrócił do Groznego, gdzie organizował Czerwoną Gwardię; Ludowy Komisarz ds. Wojskowych Radzieckiej Republiki Tereckiej. Walczył na czele Czerwonej Gwardii w rejonie Biesłanu, Władykaukazu, z siłami Denikina na Północnym Kaukazie. W maju 1920 r. przeprowadził operację obalenia Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu i przejęcia władzy przez bolszewików; to samo przeprowadził w lutym 1921 r. w Gruzji. Stale awansowany, na wysokich stanowiskach wojskowych na Kaukazie, w Turkiestanie, Dalekim Wschodzie i in. W latach 1932-1933 przebywał na stażu w Niemczech. Członek KC KP Gruzji, Centralnego Komitetu Wykonawczego ZSRR oraz Rady Wojennej przy Ludowym Komisariacie Obrony ZSRR. Odznaczony Orderem Lenina i innymi odznaczeniami. Aresztowany w lutym 1938 r. przyznał się do udziału w spisku trockistowskim w wojsku, skazany przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR na karę śmierci i natychmiast rozstrzelany. W 1956 r. został zrehabilitowany.

⁸⁰ Cyt. za: W. Materski, *Georgia rediviva...*, s. 108.

⁸¹ Zob. m.in. Ch. King, *op. cit.*, s. 153; zob. wyżej przypisy nr 57.

- История советской конституции. Сборник документов. 1917-1957*, Москва 1957.
- История советской конституции (в документах) 1917-1956*, Москва 1957.
- King Ch., *Widmo wolności. Historia Kaukazu*, Kraków 2010.
- Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988.
- Kontek K., *Mustafa Kemal Atatürk i jego współczesny wizerunek*, „Etnografia Polska” 2011, t. 55, z. 1-2.
- Leksykon historii powszechnej 1900-1945*, red. S. Sierpowski, S. Żerko, Poznań 1996.
- Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1998.
- Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 35, Warszawa 1988.
- Lityński A., *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917-1922*, Sosnowiec 2018.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017.
- Materski W., *XX wiek – niepodległość i sowietyzacja. Tradycja państwowa a budowa suwerennych państw w regionie*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 4. *Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Latawiec, Lublin 2013.
- Materski W., *Georgia rediviva. Republika Gruzińska w stosunkach międzynarodowych 1918-1921*, Warszawa 1994.
- Materski W., *Gruzja*, Warszawa 2000.
- Materski W., *Gruzja i wielkie mocarstwa (1919-1921)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1990, t. XXV.
- Matsaberidze M., *The Democratic Republic of Georgia (1918-1921) and the search of the Georgian model of democracy*, [w:] *The Making of Modern Georgia, 1918-2012: The First Georgian Republic and Its successors*, ed. S.F. Jones, New York 2014.
- Mawdsley E., *Wojna domowa w Rosji 1917-1920*, Warszawa 2010.
- Midlarsky M.I., *Ludobójstwo w XX wieku*, Warszawa 2010.
- Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.
- Olszewski P., *Polityka bolszewików wobec niepodległej Gruzji w latach 1918-1921*, „Dzieje Najnowsze” 1997, t. 29, z. 3.
- Olszewski P., *Polityka państw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918-1921*, Piotrków Trybunalski 2001.
- Olszewski P., *Uwarunkowania historyczne i dzieje nowożytnego regionu na tle europejskim*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 4. *Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Latawiec, Lublin 2013.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Warszawa 2019.
- Palmowski J., *Słownik najnowszej historii świata 1900-2008*, t. 2, Warszawa 2008.
- Papuaşvili G., *The 1921 Constitution of the Democratic Republic of Georgia: Looking Back after Ninety Years*, „European Public Law” 2012, vol. 18, issue 2.

- Pipes R., *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, Warszawa 2015.
- Pipes R., *Krótką historia rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 2007.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Wrocław 1973.
- Shaw S.J., Shaw E.K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, t. 2. *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, New York 1977.
- Sienkiewicz W., *Leksykon historii świata: Rosja*, Warszawa 2001.
- Sierpowski S., *Leksykon historii powszechnej 1900-1945*, Poznań 1996.
- Świętochowski T., *Azerbejdżan*, Warszawa 2006.
- Świętochowski T., *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998.
- Świętochowski T., *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, Cambridge 1985.
- Ternon Y., *Ormianie*, Kraków 2005.
- Wielka Encyklopedia PWN*, t. 6, Warszawa 2002.
- Wielka Encyklopedia PWN*, t. 8, Warszawa 2002.
- Wielka Encyklopedia PWN*, t. 20, Warszawa 2004.
- Wojna R., *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920*, Warszawa 1975.
- Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Wrocław 1977.

Źródła internetowe

- Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, *Presidential Library, History*, <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/eng/gl3.pdf>.
- Buliński R., *Mehmet Emin Rasulzade – ojciec niepodległości Azerbejdżanu*, <http://jpilsudski.org/artykuly-publicystyka-felietony/felietony/item/2377-mehmet-emin-rasulzade-ojciec-niepodleglosci-azerbejdzanu>.
- Demetrashvil A., *Chronicles of Constitutionalism in Georgia*, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423908116.pdf>.
- Demetrashvili A., *Chronicles of Constitutionalism in Georgia*, „Law & Justice Review” 2010, vol. 1, No. 1/IX, <http://www.taa.gov.tr?dosya/dergiler/lj1/files/assets/basic-html>.
- Georgia's Declaration of Independence – 1918*, <http://www.ericlee.info/theexperiment/declaration.php>.
- Papushvili G., *The 1921 Constitution of the Democratic Republic of Georgia: Looking Back after Ninety Years*, <http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/173529/1/The1921ConstitutionOfTheDemocraticRepublicOfGeorgia.pdf>.
- Urushadze L.Z., *Democratic Republic of Georgia (1918-1921)*, https://archive.org/stream/DemocraticRepublicOfGeorgia1918-1921/DRG_djvu.txt.
- Василий Харламов, http://www.peoples.ru/state/politics/vasiliy_harlamov/.

Владимир Дмитриевич Набоков – биография, <http://to-name.ru/biography/vladimir-dmitrievich-nabokov.htm>.

http://psi427.cankaya.edu.tr/uploads/files/Shaw,%20History_of_the%20-Ott%20Empire.pdf.

<http://tnke.home.pl/armianiemiecka/Dokument/1918b.htm>.

http://www.hrono.info/biograf/bio_h/harlamov_va.php.

http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chheidze_ns.php.

ru.wikipedia.org/wiki/Декларация_независимости_Азербайджана.

